

<https://ssoss.ui.ac.ir/?lang=en>

Strategic Research on Social Problems in Iran

E-ISSN: 2645-7539

Vol. 10, Issue 2, No.33, Summer 2021, pp. 1-22

Received: 28.12.2020 Accepted: 11.07.2021

Research Paper

A Critical Ethnographic Analysis of the Challenges of the Water Crisis in the Villages of Mamasani County

Mansour Tabiee *

Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran
mtabiee@rose.shirazu.ac.ir

Mohammad Taqi Iman

Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran
iman@shirazu.ac.ir

Mandana Karimi

PhD Candidate in Political Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran
mandana.karim1989@gmail.com

Introduction

With increasing water crisis and rural poverty, especially in arid and semi-arid areas where famine and floods have increased, access to safe water for livestock and home consumption has become more important than access to education and health services. The water crisis has gradually endangered food security and social satisfaction and has emerged in the form of migration, social conflict, and violence. In Iran, the water crisis has led to public dissatisfaction. Recently, there have been some protests in various cities of Iran as a result of the water crisis, water transfer, and related policies. This is especially the case in small towns and cities that are among the driest areas (including Isfahan, Khuzestan, Borazjan, etc.). In the light of water shortage and migration problems in rural areas of Mamasani County, the purpose of this study is to provide a critical ethnography analysis to investigate the challenges associated with the water crisis in the villages of Mamasani County. The study of this issue at the micro-level is important because in the study area, in addition to water shortage, actions and activities done to manage water resources have led to some conflicts between users and policymakers and potentially have created many problems and complications for the rural residents.

Materials and Methods

This research is done using the critical ethnographic method. In this study, purposive sampling, which is a type of non-probability sampling, was used. The instruments used were observation, interview, and field notes. Data analysis was done through the thematic analysis method. The participants were 25 local residents of rural areas affected by the water crisis in Mamasani. In terms of employment status, 13 participants in the study were both farmers and ranchers while 7 participants were engaged only in livestock. In terms of age, the respondents were from 31 to 65 years old and their education was from illiteracy to high school diploma. In terms of the marital status, all participants were married.

Discussion of Results and Conclusions

In Iran, the water resources policy suffers from non-specialist decisions to solve the problems related to water resources. In

fact, the governance structure of water resources, which includes many beneficial owners in the management and utilization of water resources, has led to increased competition and conflict between stakeholders in the field of water resources.

In general, it can be said that the development programs of organizations and institutions have been done to control the natural environment than nature management. Therefore, environmental water crises and drying of permanent rivers in rural areas and wetlands are the results of the instrumental and technical views governing the management of water resources in order to technically control the natural environment.

Through the six stages of data analysis, one thematic network was derived. The thematic network of 'Human Water Catastrophe' includes 28 basic codes, 10 basic teams, and 3 organizing teams (inefficient governance of water

*Corresponding author

Tabiee, M., Iman, M., Karimi, M. (2021). A critical ethnographic analysis of the challenges of the water crisis in the villages of mamasani county. *Strategic Research on Social Problems in Iran University of Isfahan*, 10(2), 1-22.

2645-7539 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://dx.doi.org/10.22108/srsp.2021.126606.1657>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.23221453.1400.10.2.1.3>

resources, vulnerability, and rural deprivation) that are formed around the axis of the comprehensive theme of 'Human Water Catastrophe'. The frequency and severity of the water crisis in the studied villages have caused water shortage to become an unusual phenomenon and a human disaster. Catastrophe is considered an unusual phenomenon that affects the physical and social structure of societies. In addition, the thematic network analysis in this study revealed that this crisis has brought about consequences for the villagers resulting in vulnerability and rural deprivation. The critical model emerged from the rural residents' perception of the water crisis has shown that in this situation where the water crisis has some consequences for rural residents and leads to vulnerability, social disruption, rural deprivation, and reduced capacity, adaptation has taken place in areas. The studied villagers find themselves in a top-down domination relationship imposed on them by poverty and misery and find themselves trapped in environmental and structural determinism. In their view, the power structure does not try to improve their living conditions and they are abandoned and live in the insecure margin of the society.

Keywords: Critical Ethnography, Thematic Network Analysis, Mamasani, Water Crisis, Disaster.

References:

- Abbaszadeh, M., Bani Fatemeh, H., & Nikdel, N. (2020). Study of farmers' perceptions of the Urmia Lake crisis with a theoretical approach. *Journal of Applied Sociology*, 31 (2), 1-22 (in Persian).
- Afrokhteh, H. (2011). Vulnerability of rural women case: Fumanat mountain village. *Journal of Urban Ecology Research*, 1 (55), 35-49 (in Persian).
- Astaneh, M., Taghipour, F., and Davazdah Emami (2019) Developing a model for social capacity building and water crisis socialization, *Strategic Research on Social Problems in Iran*, 8(2),10-138.(in Persian)
- Beck, U. (2009). *World risk society*. Translated by Mahdizadeh, M.R., Tehran: Kavir (inpersian).
- Bichsel, C. (2016). Water and the (infra-) structure of political rule: A synthesis. *Journal of Water Alternatives*, 9 (2), 356-372.
- Bijani, M., and Hayati, D. (2015) Farmers' perceptions toward agricultural water conflict: the case of Doroodzan dam irrigation network, Iran. *Journal of Agric. Sci. Technol.* 17(3): 561-575.
- Bostrom, M., Lidskoj, R., & Ugglä, Y. (2017). A reflexive look at reflexivity in environmental sociology. *Journal of Environmental Sociology*, 3 (1), 6-16.
- Campbell, D., Barker, D., & McGregor, D. (2011). Dealing with drought: Small farmers and environmental hazards in southern St. Elizabeth, Jamaica. *Journal of Applied Geography*, 31 (1), 146-158.
- Faeqi, S., & Nawabakhsh, M. (2017). Semantic construction of social and cultural consequences of water shortage and drought in Zayandehrud. *Journal of Urban Sociological Studies*, 22 (15), 73-106 (in Persian).
- Foroutankia, Sh. and Navah, A.R. (2018) *Environmental sociology*, Tehran: Andishehehsan (inpersian).
- Giddens, A. (2000). *Sociology*, Translated by: Chavosian, H., Tehran: Ney Publication (inpersian)
- Hatami, A., & Nourbakhsh, S. (2019). Semantic reconstruction of the water crisis in the east of Isfahan based on grounded theory. *Journal of Applied Sociology*, 30 (1), 123-142 (in Persian).
- Iman, M.T. (2012). *Methodology of qualitative researches*. Qom: Research Institute of Hawzeh and University (inpersian).
- Katozian, M.A. (2004). Iranian political economy, Translated by :Nafici, M.R., Tehran: Markaz (inpersian).
- Kevane, M., & Gray, L. (2008). Darfur: Rainfall and conflict. *Journal of Environmental Research Letter*, 3 (3), 1-11.
- Kreps, G. A. (2001). Sociology of disaster. In: Smelser, N. J. and Bates, P. B. (Eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Madani, K. (2014). Water management in Iran: What is causing the looming crisis?. *Journal of Environment Studies and Science*, 24 (4), 315-328.
- Madani, K., & Zarezadeh, M. (2014). *The significance of game structure evolution for deriving Game-theoretic policy insights*. Proceedings of the IEEE International Conference on Systems, Man, and Cybernetics (SMC), San Diego, CA, USA.
- Moharamnejad, N., & Tehrani, M. (2010) Review on social theories and environmental management, *Journal of Human and Environment*, 8(1), 3-11 (inpersian).
- Papeli Yazdi, M.H., Jomehpour, M., Mehdizadhe Ardakent, M. (2017). On the social consequences of water crisis in desert areas: A case study on iran's ardakan township, *Social Sciences*, 24(77), 99-136 (inpersian).
- Osman-Elasha, B., & Sanjak, E. (2008). Live hoods and drought in Sudan. In: Leary, J. (Ed.), *climate change, vulnerability and adaptation, earth scan*. London: Routledge.
- Taghavi, M.H., Aliahmadi, A. (2017). Investigating the role of managerial competencies in promoting innovation culture and institutional trust, *Development of Logistics & Human Resource Management*, 45, 1-24 (inpersian).
- Talebi Soomehsarai, M., Zakai, M., Fazeli, M., & Jomehpour, M. (2019). Sociology of a crisis: Social pathology of water crisis in the Zayandeh river basin. *Journal of Interdisciplinary Studies in Humanities*, 11 (4), 133-165 (in Persian).
- Torres, P. H. C., Côrtes, P. L., & Jacobi, P. R. (2020). Governing complexity and environmental justice: Lessons from the water crisis in Metropolitan São Paulo (2013-2015). *Desenvolvimento e Meio Ambiente*, 53 (1), 61-77.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2006) *World Water Development Report*.
- Yazdanpanah, M., Rahimifayzabad, F. (2019) Reasons for the failure of agricultural extension using grounded theory (Case Study: Lorestan agricultural jihad), *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*, 50(3), 549-575 (inpersian).
- Zarezadeh, M., Madani, K., and Morid, S. (2013) Resolving conflicts over trans boundary rivers using bankruptcy methods. *Journal of Hydrology and Earth System Sciences*, 10, 13855-13887. doi: 10.5194/hessd-10-13855-2013.

پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران
سال دهم، شماره پیاپی (۳۳)، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰، ص ۱-۲۲
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۲۰

مقاله پژوهشی

کاوش مردم‌نگارانه انتقادی چالش‌های بحران آب در روستاهای شهرستان ممسنی

منصور طبیعی* ، استادیار، بخش جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

mtabiee@rose.shirazu.ac.ir

محمدتقی ایمان، استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

iman@shirazu.ac.ir

ماندانا کریمی، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

mandana.karim1989@gmail.com

چکیده

این پژوهش به دنبال ارائه تحلیل مردم‌نگاری انتقادی از چالش‌های بحران آب در روستاهای شهرستان ممسنی است. در این پژوهش از روش تحقیق کیفی مردم‌نگاری انتقادی استفاده شده است. داده‌ها به کمک مصاحبه گردآوری شد و مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. پاسخ‌دهندگان در این پژوهش، ۲۵ نفر از ساکنان محلی روستاهای شهرستان ممسنی در استان فارس بودند که به صورت هدفمند انتخاب شدند. برای تحلیل داده‌ها، روش تحلیل شبکه مضمونی به کار رفت و در فرایند شش مرحله‌ای تحلیل داده‌ها، یک شبکه تحلیل مضمونی استخراج شد. در این شبکه مضمونی، ۱۰ تم بنیادین به ۳ تم سازمان‌دهنده «حکمرانی ناکارآمد منابع آب»، «آسیب‌پذیری»، «محرومیت روستایی» و ۱ تم فراگیر «فاجعه انسانی آب» تقلیل یافت. تحلیل شبکه مضمونی در این مطالعه نشان می‌دهد در روستاهای مطالعه‌شده، سازه‌های تعیین‌کننده‌ای مانند حکمرانی ناکارآمد منابع آب به‌عنوان تشدیدکننده بحران آب، آسیب‌پذیری و محرومیت روستایی در بستر اجتماعی روستا به‌عنوان پیامد بحران آب موجب تشدید بحران آب و درنهایت، بروز «فاجعه انسانی آب» در روستاهای مدنظر شده است.

واژه‌های کلیدی: مردم‌نگاری انتقادی، تحلیل شبکه مضمونی، ممسنی، بحران آب، فاجعه

* نویسنده مسؤول

طبیعی، م؛ ایمان، م.ت. و کریمی، م. (۱۴۰۰). «کاوش مردم‌نگارانه انتقادی چالش‌های بحران آب در روستاهای شهرستان ممسنی»، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، ۱۰(۲): ۱-۲۲.

2645-7539 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<http://dx.doi.org/10.22108/srsp.2021.126606.1657>

<https://dori.net/dor/20.1001.1.23221453.1400.10.2.1.3>

مقدمه و بیان مسئله

بنا بر گزارش یونسکو در سال ۲۰۰۶، با افزایش بحران آب و فقر روستایی، به‌ویژه در نواحی خشک و نیمه‌خشک، قحطی و سیلاب افزایش یافته و دسترسی به آب سالم برای دامداری و مصرف خانگی از دسترسی به خدمات آموزشی و بهداشت مهم‌تر شده است (UNESCO, 2006).

بحران آب، کم‌کم امنیت غذایی و رضایت اجتماعی مردم را به خطر انداخته و به‌صورت مهاجرت‌ها، تعارض‌های اجتماعی و خشونت پدیدار شده است. در کشور ما، بحران آب به نارضایتی عمومی منجر شده است. به‌تازگی، در شهرهای مختلف ایران، اعتراضاتی در نتیجه بحران آب، انتقال آب و سیاست‌گذاری‌های مرتبط با آن به وقوع پیوست. این امر، به‌ویژه در شهرهای کوچک و شهرهایی که یکی از خشک‌ترین مناطق بوده‌اند (از جمله اصفهان، خوزستان، بزازجان، چهارمحال و بختیاری و...) نمود بیشتری داشته است.

برخی از نواحی ایران در سال‌های اخیر، با بحران جدی آب مواجه بوده و دولت به‌عنوان مدیر منابع آب با چالش‌هایی روبرو شده است (یزدان‌پناه و رحیمی فیض‌آباد، ۱۳۹۸). به‌طور قطعی، یکی از این چالش‌ها مدیریت تعارض آب است؛ زیرا امروزه، کمبود آب و افزایش تقاضا، دسترسی به آب برای مصرف را به نوعی رقابت تبدیل کرده و به درگیری بین ذی‌نفعان، گروه‌های مختلف و نبود تعادل بین عرضه و تقاضای آب منجر شده است (Bijani and Hayati, 2015). بحران آب، کارکردهای زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی را نیز مختل می‌کند، موجب کمبود تدریجی در امنیت غذایی و کاهش سطح رضایتمندی مردم می‌شود، محدودیت آب و افزایش تقاضا به کمبود آب و افزایش تنش در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی می‌انجامد و درون کشور، تعارض‌ها بین استان‌ها برای سیستم انتقال آب شکل می‌گیرد (Madani and Zarezadeh, 2014).

در استان فارس نیز مسئله بحران آب به مهاجرت افراد از روستاها به شهرها، تعارض‌های اجتماعی و افزایش اعتراضات

منجر شده است. براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، تعداد جمعیت روستاییان شهرستان ممسنی، ۵۳۹۱۶ هزار نفر بوده است. در سال ۱۳۹۵، تعداد ۵۱۳۴ هزار نفر از جمعیت روستایی در این شهرستان کاهش یافته و به ۴۸۷۸۲ هزار نفر رسیده است^۱. از سال ۱۳۹۵ تاکنون، آمار از میزان مهاجرت روستاییان ارائه نشده است؛ اما شواهد عینی نشان می‌دهد در دوره‌های مختلف، همواره بخشی از جمعیت روستاهای شهرستان ممسنی، به علت کمبود شدید آب دچار چالش‌های مختلف شده، محیط روستا را ترک و به شهرها مهاجرت کرده‌اند. در این میان، تعدادی از آبادی‌های روستایی، به کلی خالی از سکنه شده است و تعداد دیگری در آستانه خالی شدن قرار دارد. با وجود اینکه برخورداری از آب آشامیدنی از حقوق اولیه افراد یک جامعه است، مناطق روستایی این شهرستان، به عنوان مناطق در حاشیه قرار گرفته از سیاست‌گذاری‌های کلان توسعه، آب آشامیدنی ندارند. مشاهده‌های میدانی پژوهشگر نشان می‌دهد علاوه بر مسئله آب آشامیدنی سالم، این مناطق، کمترین امکانات ضروری برای مصارف کشاورزی، دامداری و خدمات بهداشتی، درمانی و اجتماعی را ندارند؛ به‌گونه‌ای که در سال‌های اخیر، همواره از جمعیت نقاط روستایی کاسته و به جمعیت شهری شهرستان افزوده شده است.

همسو با مشکلات کمبود آب و مهاجرت در مناطق روستایی شهرستان ممسنی، هدف این پژوهش، ارائه تحلیلی درون‌منطقه‌ای از چالش‌های روزافزون منابع آب در مناطق روستایی این شهرستان است. بررسی این مسئله در سطح خرد، یعنی منطقه مورد مطالعه، اهمیت و ضرورت زیادی دارد؛ زیرا در منطقه مطالعه شده علاوه بر کمبود آب، اقدامات و فعالیت‌هایی که در زمینه کاربری و مدیریت منابع آب میان بهره‌برداران و سیاست‌گذاران حوزه منابع آب انجام می‌شود، می‌تواند با یکدیگر تقابل و تناقض داشته باشد و مسائل و پیچیدگی‌های زیادی را به‌صورت بالقوه برای روستاییان به

^۱ سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۰-۱۳۹۵

فائقی و نوابخش (۱۳۹۶)، پژوهشی با استفاده از روش پدیدارشناسی انجام دادند. یافته‌های این پژوهش نشان داد کم‌آبی و خشکسالی زاینده‌رود، بر سرمایه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهروندان، به‌ویژه ساکنان منطقه شرق اصفهان تأثیر گذاشته است. پژوهش دیگری را طالبی صومعه‌سرای و همکاران (۱۳۹۸) مبتنی بر روش‌شناسی کیفی و روش تحلیل مضامین انجام دادند. نتایج نشان داد حکمرانی آب در حوضه زاینده‌رود از شکاف‌های مختلفی از جمله شکاف اجرایی، شکاف هدف‌گذاری، شکاف سیاستی، شکاف اطلاعاتی، شکاف ظرفیتی، شکاف سرمایه‌گذاری و شکاف مسئولیت‌پذیری برآمده است. پاپلی یزدی و همکاران (۱۳۹۶) نیز پژوهشی با همین روش‌شناسی و روش تحلیل مضامین انجام داده‌اند. تغییرات جمعیتی، بیکاری و فقر، کاهش کیفیت زندگی و اختلافات، نزاع و درگیری‌ها به‌عنوان پیامدهای اجتماعی عینی و تغییر نگرش‌ها و عقاید مذهبی مردم، از بین رفتن اعتماد، کاهش سرمایه اجتماعی و مشارکت مردمی و کاهش امید به زندگی به‌عنوان پیامدهای اجتماعی ذهنی، از یافته‌های این پژوهش است.

مطالعات خارجی زیادی نیز درباره بحران و چالش‌های آب و مدیریت آب انجام شده است. در پژوهش تورس و همکاران^۱ (۲۰۲۰)، این نتیجه به دست آمد که نبود برنامه‌ریزی منابع طبیعی یکپارچه و واکنش بازیگران اجتماعی متأثر از بحران از پیامدهای این وضعیت است. یافته‌های پژوهش بستمروم و همکاران^۲ (۲۰۱۷) نشان داد چگونه مفهوم بازاندیشی، تحلیل مفیدی در جامعه‌شناسی محیط زیست است. در عین حال، این پژوهش درباره استفاده اغراق‌آمیز و غیربازتابی این مفهوم نیز هشدار می‌دهد. بیچسل^۳ (۲۰۱۶)، پژوهشی با نام «آب و زیرساختار قانون سیاسی: یک سنتز» با هدف تفسیر رابطه آب، زیرساخت، قانون سیاسی و ایجاد انگیزه برای پژوهش‌های بیشتر انجام داده است. نتایج این

وجود آورد. همچنین، مشاهده می‌شود برخی از منابع آب در شرایطی در دسترس افراد قرار می‌گیرد که حقوق بهره‌برداران را به راحتی از تعرض دیگران نمی‌توان مصون داشت و این تعرض موجب کاهش منابع در دسترس و آثار و پیامدهای منفی برای صاحبان حقوق می‌شود.

پیشینه تجربی پژوهش

در این بخش، مطالعات داخلی و خارجی انجام‌شده درباره منابع آب و روستا بررسی می‌شود. در سال‌های اخیر در کشورمان، مطالعاتی درباره بحران آب با استفاده از روش‌های کیفی انجام شده است. در پژوهش عباس‌زاده و همکاران (۱۳۹۹)، که با استفاده از روش نظریه زمینه‌ای انجام شده است، این نتیجه حاصل شد که با وجود گرایش ذهنی کشاورزان و به کارگیری راهبردهای محلی برای مداخله و حل بحران، ساختار و بوروکراسی حاکم، توانایی سامان دادن به پیچیدگی‌های مدیریت منابع آب را در شرایط جدید ندارد. آنچه در سراسر مقولات استخراج شده، نمایان است، «فروپاشی پیکره بندی نظم پیشین» به منزله مقوله هسته است که در تعامل با علت‌ها، زمینه‌ها و راهبردها، وضعیت موجود را توضیح می‌دهد. پژوهش حاتمی و نوربخش (۱۳۹۸) نیز با استفاده از روش نظریه زمینه‌ای انجام شده است. نتایج این پژوهش نشان داد بحران آب موجود، رابطه مستقیمی با حکمرانی نادرست آب دارد و ساخت اجتماعی به این علت، دولت را مقصر اصلی بحران آب و این وجه از زیست مادی آنان می‌داند که دولت، خود را به کارگزار انحصاری در حکمرانی آب تبدیل کرده است. آستانه و همکاران (۱۳۹۸)، با استفاده از روش نظریه زمینه‌ای، پژوهشی انجام دادند. نتایج این پژوهش نشان داد شرایط علی در جامعه‌پذیری بحران آب شامل ضعف علمی و آموزشی، نبودن خبرگی، نداشتن تعهد در مسئولیت، توانمند نکردن افکار عمومی، بی‌اعتمادی، پنهان‌کاری و دروازه‌بانی سلیقه‌ای، نبود دموکراسی رسانه‌ای، سیاست‌گذاری نامناسب رسانه‌ای، وجود نارضایتی اجتماعی، سرمایه اجتماعی کم، گذار از سنت به مدرنیته و توان ارتباطی ضعیف است.

¹ Torres et al.

² Bostrom et al.

³ Bichsel

بیشتر این مطالعات، بحران آب را از دیدگاه کمی، بدون توجه به چالش‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی از زاویه دید کنشگران بررسی کرده‌اند؛ بنابراین، در این پژوهش، گامی بزرگ در عرصه جامعه‌شناسی سیاسی برداشته می‌شود که موجب می‌شود با دیدگاه انتقادی، مسئله بحران آب از زاویه دید کنشگران درگیر با آن بررسی شود. این دیدگاه، یک جامعه‌شناسی انتقادی، عمومی و بین‌رشته‌ای و عملی‌ترسیم می‌کند که در این پژوهش با کشف قضایا و مفاهیم جدید، برای استخراج مدل نظری درباره فهم انتقادی کنشگران مورد مطالعه از بحران آب گام برمی‌دارد و دسته‌بندی‌های مفهومی جدیدی از مسئله بحران آب ارائه می‌شود.

ملاحظات نظری

هابرماس^۳ ضرورت بررسی دوباره پیشرفت جامعه جدید، یعنی «ناجذاب‌شدن طبیعت» و ارزیابی اقتصادی و فرهنگی خاص را در محیط طبیعی مطرح می‌کند؛ بنابراین، با استناد به نظریه وی گفتنی است علت مسائل زیست‌محیطی، رابطه ابزاری با جهان طبیعت و تحریف کنش‌های ارتباطی مشروع صاحبان قدرت است که تشکیلات زیست‌محیطی غیردولتی در حوزه عمومی و به دور از هر گونه محدودیتی شکل می‌گیرد (فروتن و نواح، ۱۳۹۷: ۸۸). هابرماس در پی آن بود که نشان دهد رابطه ما با محیط زیست طبیعی، رابطه ای ابزاری است که منافع تولیدی، حسابگرانه و فنی ما درباره اینکه چگونه می‌توانیم بهتر از آن استفاده کنیم، بر آن حاکم است. موضوع اصلی این است که نگرش ابزاری و فنی و دستکاری‌کننده در برابر جهان بیرونی، چیزی است که به خصلت ویژه سرشت نوع آدمی مربوط است (محرمنزاد و تهرانی، ۱۳۸۹: ۹).

از نظر الریش بک^۴، اکنون ما در جامعه مخاطره‌آمیزی به سر می‌بریم که در آن، مشکلات زیست‌محیطی، وضعیتی فرض می‌شود که پیش از آن به طبقه اجتماعی بستگی داشت. بک در تعریف جامعه مخاطره‌آمیز می‌گوید: «من کلمه جامعه

مطالعه نشان داد در این دیدگاه، استبداد شرقی به عنوان نابهنجاری‌ای تاریخی، امروزه به‌ندرت به‌عنوان چارچوب مفهومی برای تجزیه و تحلیل‌های تجربی عمل می‌کند. نتایج پژوهش کون و گری^۱ (۲۰۰۸) نشان داد کمبود منابع به افزایش رقابت در زمینه بهره‌گیری از آب، مراتع و اراضی زراعی منجر می‌شود و تضاد میان گروه‌ها را افزایش می‌دهد. همچنین، در پژوهش عثمان و سنجاک^۲ (۲۰۰۸) در سودان، این نتیجه به دست آمد که کم‌آبی موجب ناامنی معیشت، افزایش تلفات دام، گرسنگی و تضاد خشونت‌آمیز شده است. از آنجا که ساکنان محلی روستا از طایفه‌های گوناگون‌اند، شکل‌گیری تضاد درون روستا را تشدید کرده است.

در بررسی و ارزیابی پژوهش‌های پیشین در این زمینه، گفتنی است درباره مطالعات داخلی، پژوهش‌های محدود و اندکی با محوریت دیدگاه جامعه‌شناسانه درباره چالش‌های منابع آب وجود دارد. در این مطالعات، اهمیت بعد کشاورزی و محیط زیستی نسبت به ابعاد اجتماعی و سیاسی در اولویت قرار دارد و به زیرساخت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی توجه کمی شده است. بررسی پیشینه پژوهشی بحران آب در ایران نشان می‌دهد بیشتر پژوهش‌ها در رشته فنی، مهندسی و علوم طبیعی انجام شده است. همچنین، به نظر می‌رسد در حوزه علوم اجتماعی و علوم سیاسی در ایران، خلأ پژوهشی جدی درباره بررسی رابطه علوم اجتماعی و سیاسی با محیط زیست، به‌ویژه در حوزه آب وجود دارد. علاوه بر این، با وجود تعداد اندک پژوهش‌های کیفی (و تأکید بر پارادایم تفسیری) در این زمینه، بیشتر این مطالعات متأثر از پارادایم اثباتی و با روش‌شناسی کمی انجام شده است. مطالعات خارجی انجام‌شده در حوزه منابع آب برخلاف مطالعات داخلی، بیشتر متأثر از پارادایم تفسیری و انتقادی و با روش‌شناسی کیفی انجام شده است. در این مطالعات، مسئله پژوهش از زاویه دید کنشگران درگیر با مسئله بررسی شده است. نقد وارد به پژوهش‌های داخلی و خارجی این است که

³ Habermas

⁴ Ulrich Beck

¹ Kevan and Gray

² Osman-Elasha and Sanjak

نیمه‌خشک آسیایی یا شرقی است. آبیاری مصنوعی به تأسیساتی نیاز داشته است؛ مانند قنات، ترعه‌های آبرسانی، بند و سد و... که ساخت و نگهداری آنها به اتکای تمرکز اداری و توان مالی حکومت یا عاملان مستقیم آن ممکن می‌شده است و تا به چنین نیازی پاسخ داده شود، باید تمرکز اداری از جمله برای سامان‌دادن نیروی کار و جمع‌آوری مازاد تولید آن هم در سرزمینی وسیع با تجمعات انسانی به‌علت کم‌آبی، پراکنده تأمین شود؛ تمرکزی که از مبانی حکومت استبدادی در چنان شرایطی بوده است. آن نیاز مادی و این تمرکز اداری یک‌سالار، وابستگی مردم به حکومت استبدادی را زمینه‌سازی و متداوم می‌کرده است (قاضی مرادی، ۱۳۸۹: ۱۱-۱۲).

کاتوزیان با نقد نظریه فئودالیسم ایرانی، دیدگاه خود را در قالب نظریه «جامعه کم‌آب و پراکنده» مطرح کرد. به‌نظر وی، برخلاف نظریه «جامعه هیدرولیک» ویتفولگ و نظریه «شیوه تولید آسیایی» گودلیه، سیستم آبیاری مصنوعی و انجام دادن کارهای بزرگ، مانند خشکانیدن آب رود نیل، هیچ یک منشأ پیدایش دولت مستبد شرقی در ایران نبوده است؛ بلکه فقر طبیعت از یک سو باعث پراکندگی و جافتادگی واحدهای کار و زندگی اجتماعی (روستاها) از یکدیگر شد و از سوی دیگر، موجبات ضعف قدرت اقتصادی و نظامی این واحدها را فراهم کرد؛ در نتیجه، با دسترسی نیروی نظامی قوی و متحرک (که به‌طور عمومی ایلات بودند) بر مازاد تولید واحدهای جداافتاده، زمینه‌های شکل‌گیری استبداد سیاسی فراهم شد (کاتوزیان، ۱۳۸۳).

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با رویکرد انتقادی و با روش مردم‌نگاری انتقادی انجام شده است که بر مبنای آن، هر گونه ساخت‌وساز و تغییر در واقعیت‌های اجتماعی، همانند انسان است، درک انسان‌ها از واقعیت‌ها، تغییر در واقعیت‌ها و چگونگی معنادار کردن آنها بسیار مهم است (ایمان، ۱۳۹۱). در این پژوهش، مردم‌نگاری انتقادی مانند مردم‌نگاری معمولی با رعایت ضوابط هسته‌ای

مخاطره‌آمیز را برای جامعه‌ای به کار می‌برم که با چالش‌هایی از سوی احتمالات خودآفریده و ویرانگر در تمام طول زندگی در روی زندگی مواجه هستند؛ احتمالاتی که در ابتدا پنهان هستند و به یکباره آشکار می‌شوند» (بک، ۱۳۸۸). براساس نظریه بک گفتنی است جامعه مخاطره‌آمیز فقط به بیم و خطرهای محیط زیستی و سلامت و بهداشت محدود نمی‌شود؛ بلکه شامل مجموعه کاملی از تغییرات مرتبط به یکدیگر در زندگی اجتماعی معاصر است؛ تغییر در الگوهای اشتغال، افزایش ناامنی شغلی، کاهش نفوذ سنت و رسوم بر هویت شخصی، اضمحلال الگوهای خانواده سنتی و دموکراتیک‌شدن روابط شخصی. تصمیم‌گیری درباره تحصیل کردن و آینده شغلی نیز بیم و خطرهایی را دربردارد. دشوار بتوان پیش‌بینی کرد چه مهارت‌هایی در آینده، مهم و ارزشمند است؛ آن هم در اقتصادی که با سرعت در حال تغییر است (کیدنز، ۱۳۸۹).

از نظر ویتفولگ^۱، تضاد منافع و اقتدار گروه حاکم در جوامع مختلف، به‌ویژه جوامع شرقی حاکم است. علت آن، داشتن منابع حیاتی مانند آب و زمین است که بیشتر در اختیار گروه حاکم است. درنهایت، به ایجاد نوعی وابستگی مردم به حکومت استبدادی منجر می‌شود. بهتر است ابتدا مشخصاتی شناسایی شود که حکومت استبدادی به کمک آنها به این وابستگی مردم دامن می‌زند. براساس نظر ویتفولگ، حکومت استبدادی در شرق و یا «استبداد شرقی»، شش مشخصه اصلی دارد: ۱- حکومت یک‌سالاری^۲، ۲- سازمان اداری متمرکز، ۳- نبود اشرافیت پایدار، ۴- موقعیت تحت سلطگی بازرگانان، ۵- بی‌اهمیت بودن برده‌داری و ۶- آبیاری مصنوعی از طریق شبکه‌های عظیم آبیاری. ویتفولگ مشخصه ششم را مهم‌ترین عامل در استبداد شرقی می‌داند؛ زیرا از نظر او در سرزمین‌های خشک و نیمه‌خشک آسیا، جوامع و حکومت‌هایشان، آب-پایه هستند. همین امر، یکی از عوامل مهم وابستگی مادی مردم به حکومت در ایران به‌مثابه یکی از کشورهای

^۱ Wittfogel

^۲ Autocracy

یا فرهنگ و ه- تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی (Boyatzis, 1998). برای قابلیت اعتماد و صحت داده‌ها و تحلیل آنها از دو روش استفاده از تکنیک ممیزی و کنترل یا اعتباریابی از سوی اعضا استفاده شد. این پژوهش زیر نظر متخصصان روش تحقیق کیفی انجام شده است و این متخصصان بر همه فرایندهای پژوهش، شامل مراحل کدگذاری، نظارت داشته‌اند. همچنین، یافته‌های پژوهش در اختیار مشارکت‌کنندگان قرار گرفت و از آنها خواسته شد نظر خود را درباره یافته‌های کلی و صحت تحلیل‌ها ارائه کنند و صحبت‌های خود را با داده‌های پیاده‌شده تطبیق دهند.

یافته‌های مطالعه

از تحلیل داده‌های اولیه حاصل از مصاحبه با ۲۵ نفر از ساکنان محلی روستاها و بیان تجربیاتشان درباره بحران آب و کم‌آبی، شبکه مضمونی «رخداد فاجعه انسانی آب» استخراج شد.

• تحلیل شبکه مضمونی «رخداد فاجعه انسانی آب»

شبکه مضمونی «فاجعه انسانی آب» در جدول شماره ۲، دربردارنده ۲۸ کد اولیه، ۱۰ تم بنیادین و ۳ تم سازمان دهنده است که پیرامون تم فراگیر «رخداد فاجعه انسانی آب» شکل گرفته است. فراوانی و شدت بحران آب در روستاهای مورد مطالعه باعث شده است کم‌آبی به پدیده غیرمتعارف و فاجعه انسانی تبدیل شود. فاجعه، پدیده غیرمتعارفی تلقی می‌شود که بر ساختار فیزیکی و اجتماعی جوامع اثر می‌گذارد (Kreps, 2001). کم‌آبی، به خودی خود فاجعه نیست؛ اما در صورتی که بحران آب موجب کاهش عرضه آب به محیط زیست و کشاورزی و ایجاد اختلال در فعالیت‌های انسانی شود، می‌تواند به فاجعه منجر شود. براساس یافته‌های جدول شماره ۲، بحران آب در منطقه مورد مطالعه به آسیب‌پذیری و نبود سرمایه در ابعاد مختلف در ساخت اجتماعی زندگی روستاییان منجر شده است. در این میان، حکمرانی ناکارآمد در مدیریت منابع آب، بحران آب را تشدید کرده و به رخداد فاجعه انسانی آب برای ساکنان روستا منجر شده است.

روش مردم‌نگاری، بر جمع‌آوری داده‌های کیفی، تفسیر داده‌ها به روش کیفی و تجزیه و تحلیل آنها بر مبنای پارادایم انتقادی تکیه دارد و هدف آن نیز توسعه نظریه انتقادی است.

بر اساس اهداف پژوهش، میدان این پژوهش، روستاییان درگیر با مسئله بحران آب در روستاهای شهرستان ممسنی بوده‌اند. در این مطالعه از نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است که نوعی نمونه‌گیری غیراحتمالی است. در نمونه‌گیری هدفمند، پژوهشگر به صورت عمدی، محیط‌ها، افراد یا وقایع مهمی را انتخاب می‌کند که اطلاعات مهمی دارند. تکنیک‌های مرسوم در این مطالعه به طور عمده مشاهده، مصاحبه و یادداشت میدانی است. ابتدا، میدان پژوهش توصیف؛ سپس گروه‌های ذی‌نفع شناسایی و اطلاعات لازم گردآوری شد. گفتنی است پس از حضور پژوهشگر در میدان پژوهش و براساس داده‌های به‌دست‌آمده از میدان، مصاحبه‌های عمیقی با افراد مد نظر انجام شد و مصاحبه تا رسیدن به اشباع نظری درباره مقوله‌های گوناگون ادامه یافت. بر این اساس، در این پژوهش، ۲۵ نفر از ساکنان محلی مناطق روستایی درگیر با بحران آب در شهرستان ممسنی، مشارکت داشته‌اند. از نظر شغلی، ۱۳ نفر از مشارکت‌کنندگان هم کشاورز و هم دامدار بودند و ۷ نفر فقط به دامداری مشغول بودند. به لحاظ ترکیب سنی، پاسخگویان از ۳۱ تا ۶۵ سال به بالا بودند و تحصیلات آنها از بی‌سواد تا دیپلم بود. از نظر تأهل، همه مشارکت‌کنندگان متأهل بودند.

در مرحله آخر، با استفاده از روش تحلیل مضمون^۱ در تحلیل داده‌ها، تحلیل و کدگذاری داده‌ها انجام شد. تحلیل مضمون مانند بیشتر روش‌های کیفی، به چارچوب نظری از پیش موجودی وابسته نیست؛ بلکه در چارچوب‌های نظری متفاوت می‌توان آن را به کار برد. به طور کلی، تحلیل مضمون، روشی است برای الف- دیدن متن؛ ب- برداشت و درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتب؛ ج- تحلیل اطلاعات کیفی؛ د- مشاهده نظام مند شخص، تعامل، گروه، موقعیت، سازمان

¹ Thematic analysis.

جدول ۱- شبکه مضمونی «فاجعه انسانی آب»

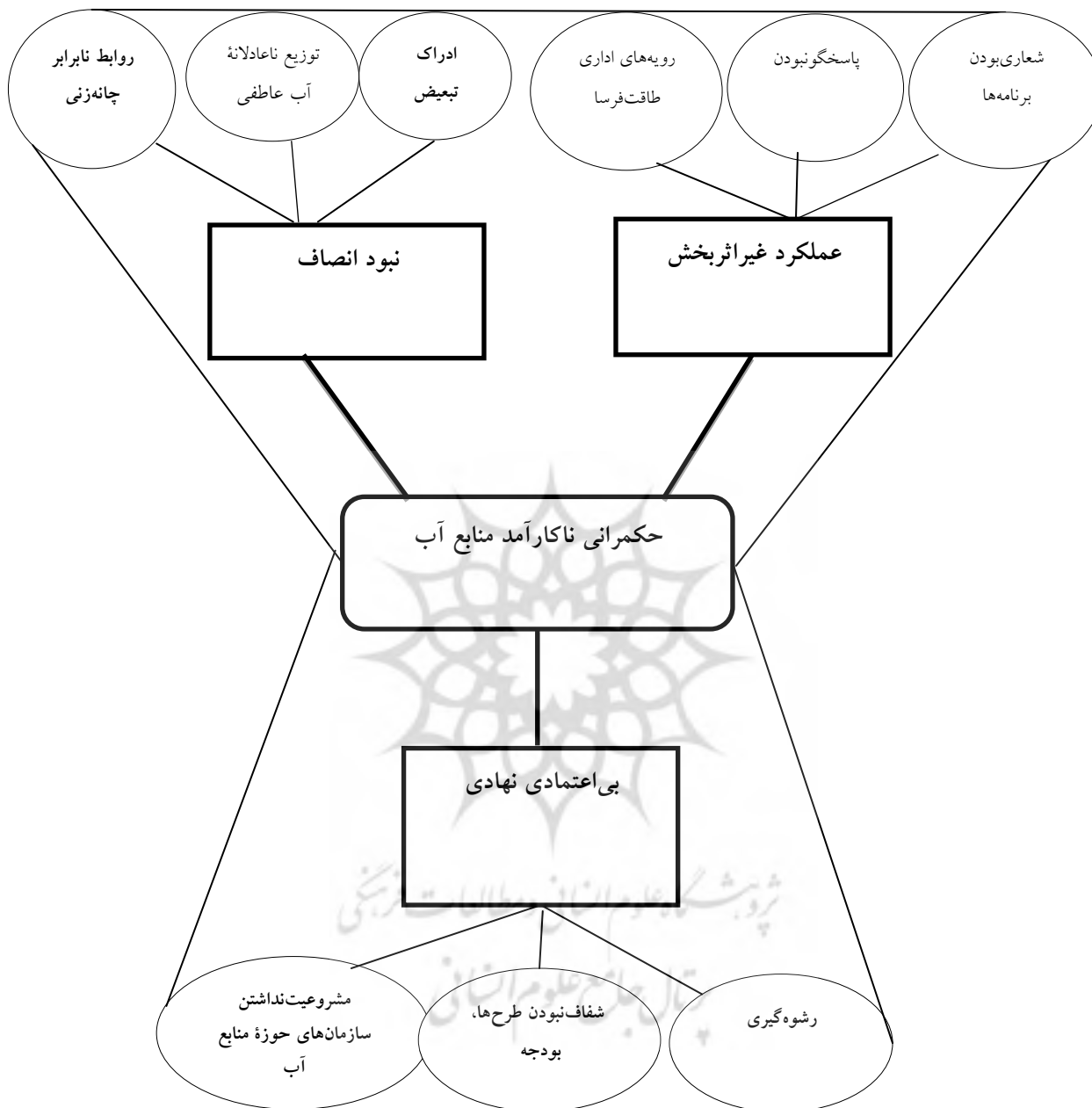
Table 1- Thematic network "Human water catastrophe"

مفهوم مرتبط	کدهای اولیه	تم‌های بنیادین	تم سازمان‌دهنده	تم فراگیر
	رویه‌های اداری طاقت‌فرسا			
	شعاری بودن برنامه‌ها	عملکرد غیراثربخش		
	نبود پاسخگویی			
	رشوه‌گیری			
	نبود شفافیت طرح‌ها، بودجه	بی‌اعتمادی نهادی	حکمرانی ناکارآمد منابع آب	
	مشروعیت‌نداشتن سازمان‌های حوزه منابع آب			
	روابط نابرابر چانه‌زنی			
	توزیع ناعادلانه خدمات آبرسانی	نبود انصاف		
	ادراک تبعیض			
	کوچ اجباری			
	تنش در خانواده	نبود تاب‌آوری		
	نامیدی			
	به حاشیه رانده شدن			فاجعه انسانی آب
بحران	فقر	انزوا	آسیب‌پذیری	
	ناآگاهی	تعارض و تنش		
	تضاد بر سر منابع کمیاب	نبود منابع مالی		
	رقابت‌گرایی منفی			
	بیکاری			
	ناپایداری منابع معیشت	نبود زیرساخت		
	کاهش تولید			
	نبود آب لوله‌کشی	فیزیکی	محرومیت روستایی	
	نبود مرتع	از بین رفتن		
	نبود کانال آبرسانی	پیوند اجتماعی		
	کمرنگ شدن ارتباطات اجتماعی	نبود نیروی		
	بی‌اعتمادی اجتماعی	انسانی کارآمد		
	مهاجرت			
	ضعف جسمانی			
	ناآگاهی			

مطالعه، شبکه مفهومی بازآفرینی حکمرانی ناکارآمد، دربردارنده ۹ تم بنیادین و ۳ تم سازمان‌دهنده است که پیرامون تم فراگیر «حکمرانی ناکارآمد منابع آب» شکل گرفته است. این شبکه، مفهوم‌پردازی مطلعان از ناکارآمدی دولت را در مدیریت منابع آب را آشکار می‌کند. فرایند برساخت شبکه مفهومی حکمرانی ناکارآمد منابع آب در شکل شماره ۱ نشان داده شده است.

حکمرانی ناکارآمد منابع آب

حکمرانی آب، رفتار کنترل‌کننده‌ای است که با اقدامات مدیریتی در سطح سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و اداری به کار می‌رود و درنهایت، به تخصیص و بهبود شرایط بهره‌برداری از آب منجر می‌شود. درواقع، نقطه تمرکز حکمرانی آب بر سه پرسش اساسی قرار دارد: «تصمیم‌ها چگونه گرفته می‌شود»، «چه کسی آب را مصرف می‌کند» و «چگونه از پایداری منابع آب حفاظت می‌شود». در این

شکل ۱- شبکه‌های مفهومی «حکمرانی ناکارآمد منابع آب»

Fig 1- Conceptual networks of "Inefficient governance of water resources"

حل مشکلات آنها بود. بیشتر روستاییان مناطق مورد مطالعه بیان می‌کردند که رویه‌های اداری ارائه یک درخواست یا پیشنهاد، بسیار کند پیش می‌رفت و آنها مجبور بودند نزدیک به پنج بار در ماه مراجعه و درخواستشان را پیگیری کنند و در نهایت، پاسخی دریافت نمی‌کردند.

یکی از تم‌های بنیادین حکمرانی ناکارآمد، عملکرد غیراثربخش است. در بحث‌های مربوط به مدیریت و منابع آب به وسیله سازمان‌های دولتی، یکی از مهم‌ترین عواملی که روستاییان مطرح می‌کردند، پاسخگونی نبودن سازمان‌های دولتی اعم از آبفا، جهاد کشاورزی و آب منطقه‌ای روستایی برای

مسائل مربوط به کم‌آبی و پیامدهای جبران‌ناپذیر آن در روستاها را فراموش کرده بودند. این امر موجب بی‌اعتماد شدن روستاییان به نمایندگان مجلس و سایر مدیران سازمان‌های دولتی شده بود.

در این مطالعه، انصاف درباره توزیع عادلانه منابع آب و تسهیلات در روستاها و بین افراد مختلف مطرح شد. روستاییان در مناطق مورد مطالعه اظهار داشتند در جریان توزیع آب و سایر تسهیلات، از جمله تسهیلات بانکی، توزیع عادلانه‌ای وجود ندارد و فقط به تعداد اندکی از روستاها آبرسانی شده است.

کشاورز: «جلوی چشم خودم دیدم نماینده مجلس توی یک جلسه به یک سری افراد خاص نامه داد که برن بانک کشاورزی و وام خشکسالی بگیرن؛ اما به من و بقیه افراد، که ساکن همون روستا بودیم، وام ندادن».

دامدار: «به لحاظ قانونی، همه مردم این روستا باید به صورت برابر از آب و خدمات آبرسانی بهره‌مند شوند. همش پارتی بازی هست و هر کی که در جهاد کشاورزی و جهاد عشایر، فامیل و آشنا داشت، هم کشت {کشاورزی} می‌کنه و هم آب آشامیدن داره».

کشاورز: «آب قطع شد؛ چند نفر شدیم و رفتیم فرمانداری و جهاد پیگیری کردیم، گفتن: تانکر آب نداریم! ما می‌دونیم که تانکر دارن؛ ولی فقط برای برخی روستاها می‌فرستن که هم‌طایفه خودشونه. این اداره جهاد کشاورزی، همش فامیل بازی و باندبازی هست» (شهرستان ممسنی با مسئله طایفه‌گرایی درون‌قومی روبروست. از نظر روستاییان، این مسئله در انتخاب روستاها برای آبرسانی و خدمات و تسهیلات تأثیرگذار بوده است).

دامدار: «با اینکه من دفترچه دمامداری داشتم؛ اما پارتی بازی کردن و به من وام ندادن. تانکر آب که خودمون کرایه‌اش می‌دیم برای روستای اونور تر آب میاره؛ اما برای روستای ما آب نمیاره».

کشاورز: «دولت میاد جو و گندم را از ما می‌خره و به دلال می‌فروشه. وقتی ما می‌خوایم کشت کنیم، دلال همون جو و گندم را به قیمت بالاتر به ما می‌فروشه».

به باور اوفه، اعتماد به نهادها، نشان می‌دهد تا چه حد می‌توانند وفاداری و اعتماد کسانی را برانگیزند که قرار است به دست این نهاد کنترل شوند. در اینجا، کیفیت نهادها اهمیت

دامدار: «ده‌بار رفتیم فرمانداری و سازمان آب روستایی نامه دادیم و شکایت کردیم که ما آب خوردن نداریم؛ ولی کسی جوابگو نبود».

دامدار: «برای دومیلیون وام علوفه دام بیش از پنجاه تا مدرک و نامه از من خواستن. با بدبختی پیگیری کردم و همش از اینجا تا نورآباد رفت‌وآمد داشتم تا بالاخره جواب بگیرم».

پاسخگویی، یکی از شاخص‌های حکمرانی مؤثر آب است؛ پاسخگویی نهادها و رویه‌هایی که امکان پاسخگویی را برای استانداردهای کیفی فراهم می‌کند. در پاسخگویی، روستاییان به مواردی مانند پاسخ‌خواستن از دولت، قانونگذاری برای وعده‌های آب‌محور و شفافیت‌طلبی اشاره کردند. آنها معتقد بودند پذیرش مسئولیت توسط دولت در برابر مجوزهای بهره‌برداری بیشتر از توان سفره، داشتن اراده سیاسی کافی در مدیریت درست منابع توسط همه ساختارهای حاکمیت و پاسخگویی در مقابل وعده‌های بی‌اساس نمایندگان و مسئولان دولتی، بسیار ضروری است.

کشاورز: «هیچ‌یک از این نماینده‌های مجلس برای ما کاری نکردن. همه این دولت‌ها یکی از یکی بدترن».

کشاورز: «نماینده‌های مجلس وقت انتخابات میان و رأی جمع می‌کنن و می‌رن و پشت سرشون هم نگاه نمی‌کنن. الان ما حرف هیچ نماینده‌ای را قبول نداریم».

دامدار: «تا الان هیچ رسیدگی به این روستا نشده. من خودم عضو شورای دهم، از طریق جهاد عشایر و جهاد کشاورزی پیگیری کردم و نامه کتبی نوشتیم؛ اما جواب درستی ندادن و پیگیری ما هم به جایی نرسید».

دامدار: «جهاد قرار بود به خاطر خشکسالی زراعت ما را بیمه کنن، گفتن فتوکپی مدارک بیارید، منم مدارک بردم، سه چهاربار رفتم نورآباد و پیگیری کردم؛ ولی آخرش بیمه نکردن». برخی روستاها از مرکز شهر، یعنی نورآباد، فاصله زیادی دارد و ساکنان روستا در برخی مواقع، یک روز را صرف رفت‌و برگشت می‌کنند».

بر اساس اظهارات روستاییان مناطق مورد مطالعه، بیشتر نامزدهای مجلس برای جذب آرای مردم و تبلیغات سفر کرده بودند. این نامزدها برای جلب آرای روستاییان، وعده‌هایی داده و روستاییان به این وعده‌ها دلخوش شده بودند؛ اما در نهایت، وقتی این افراد به مجلس راه پیدا می‌کردند، مشکلات و

اینکه بودجه اختصاص یافته به مدیریت منابع آب روستاها چگونه و در کدام طرح‌ها هزینه شده است، وجود ندارد. کشاورز: «مسئولین همه دزدن و خرابن! تمام بودجه‌ها را خوردن و ما موندیم و این وضعیتی که خودت می‌بینی. هیشکی باور نمی‌کنه وقتی ما می‌گیم آب برای نوشیدن نداریم».

دامدار: «کلاً اگر بخوای حساب کنی بالا دزده! پایین دزده! نوکر دزده! آقا دزد است!» (اشاره داشتند به فساد اداری در سلسله مراتب سازمان‌های مرتبط با منابع آب).

آسیب‌پذیری

شبکه مفهومی آسیب‌پذیری، دربردارنده ۸ تم بنیادین و ۳ تم سازمان‌دهنده است که پیرامون تم فراگیر «آسیب‌پذیری» شکل گرفته است. این شبکه، مفهوم پردازی مطلعان از پیامد بحران آب در جامعه روستایی را آشکار می‌کند. فرایند برساخت شبکه مفهومی آسیب‌پذیری در شکل شماره ۲ نشان داده شده است. براساس اظهارات روستاییان مورد مطالعه، کمبود آب در ابعاد مختلف و گسترده می‌تواند به آسیب‌پذیری گسترده منجر شود.

به طور کلی، آسیب‌پذیری، وضعیتی است که در موقعیت جغرافیایی و محیطی، نیروهای اجتماعی، نهادها و ارزش‌های فرهنگی، انسان را در برابر خطرات متعدد طبیعی و اجتماعی حساس، ضعیف و بی‌دفاع می‌کند (افروخته، ۱۳۹۰: ۳۵). در بسیاری از پژوهش‌ها نشان داده شده است که وقوع کم‌آبی، آسیب‌پذیری همه جوامع، به‌ویژه روستاییان را تشدید می‌کند؛ به گونه‌ای که در این جوامع، کوشش برای بقا چالش اساسی بسیاری از خانوارهای آسیب‌دیده از خشکسالی است (Campbell et al., 2011:142).

یافته‌های این پژوهش نشان داد میزان آسیب‌پذیری ناشی از کم‌آبی از روستایی به روستای دیگر متفاوت بود و این امر، خود نشان‌دهنده این واقعیت است که آسیب‌پذیری، حالت متغیری است که تابعی از عوامل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است.

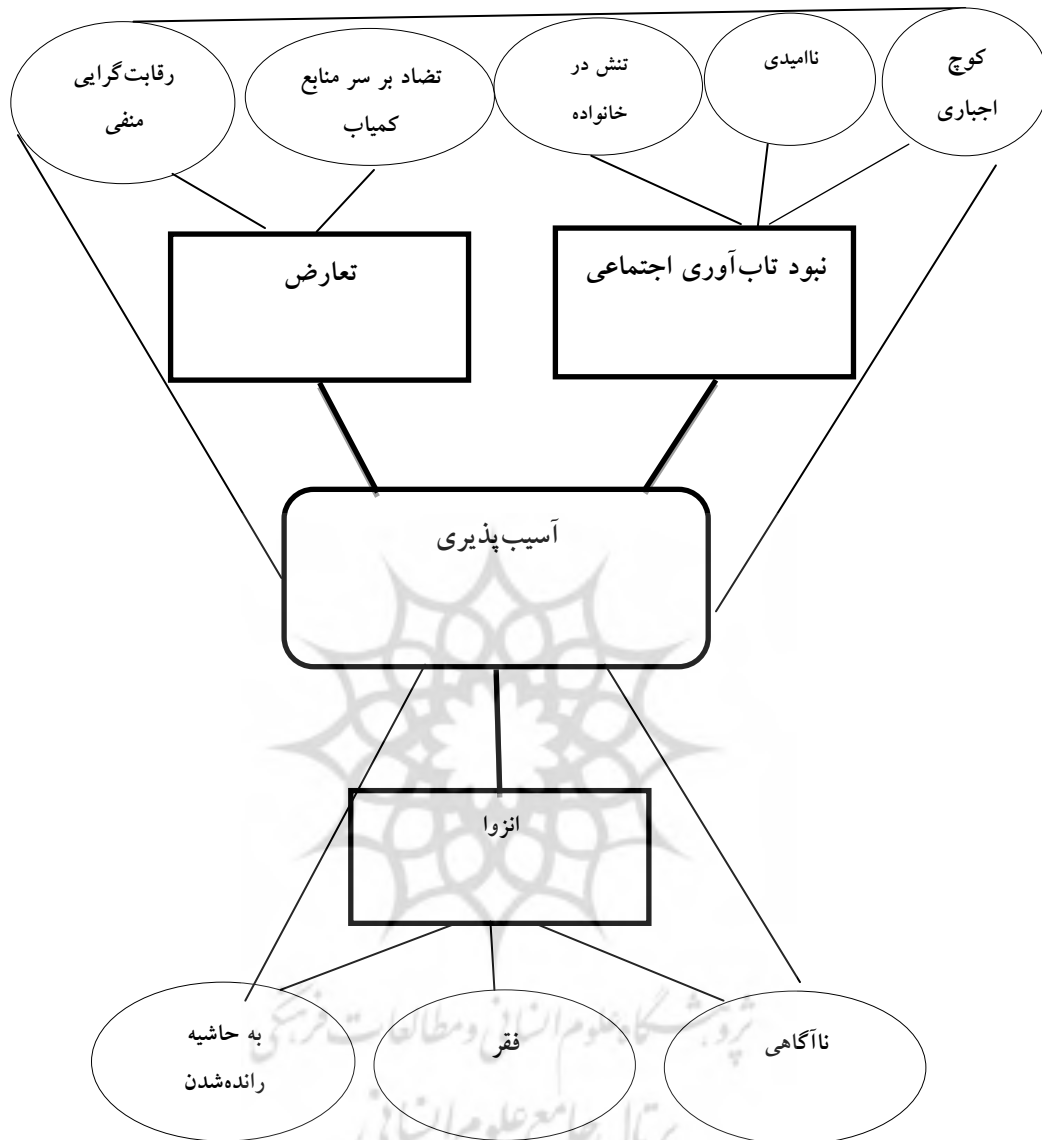
می‌یابد. نهادها با داشتن دو کارکرد، اعتماد تولید می‌کنند. اول: از طریق روشی که به آن عمل می‌کنند؛ دوم: کاهش خطراتی که فرد اعتمادکننده را تهدید می‌کند (تقوی و احمدی، ۱۳۹۶). در این پژوهش، روستاییان به دولت و مراجع رسمی بی‌اعتماد بودند. این بی‌اعتمادی شامل نگرش از بالا به پایین تصمیم‌گیرندگان منابع آب، پارتی بازی، رشوه گرفتن، نداشتن برنامه‌ریزی دقیق و جامع برای رفع مشکل کم‌آبی متناسب با بودجه‌های دولت و اطلاع‌رسانی کردن درباره قوانین و آیین‌نامه‌هاست. به همین منظور، روستاییان مورد مطالعه، اعتماد خود را به تصمیم‌گیرندگان مدیریت منابع آب از دست داده‌اند و مقبولیت مردمی این نهادها در بین روستاییان کاهش یافته است.

کشاورز: «اینجا کسانی هستند که برای اینکه مجوز کشت بگیرن به مسئولان رشوه می‌دهن تا اجازه کشت برنج داشته باشن. اینجا هر کس پول داشت و رشوه داد، از آب بهره می‌بره».

دامدار: «مهم‌ترین مسئله‌ای که ما داریم اینه که این مسئولین به وضعیت منبع آب روستا رسیدگی نمی‌کنن! حقیقتاً من از همشون متنفرم».

کشاورز: «مسئولین {اعلام کردن که مجبورید کنتور هوشمند روی تلبه نصب کنید که پول آب مصرفی برای زراعت را بدین. خودت وضعیت ما را می‌بینی که ما پول کافی نداریم بریم کنتور هوشمند بخریم، باید دولت به ما بودجه بده تا ما کنتور هوشمند بخریم! جهاد کشاورزی گفته بودجه نیس که کنتور بخریم».

اظهارات روستاییان نشان می‌دهد برخی از روستاییانی که دوستان و آشنایانی در سازمان‌های دولتی داشتند، از تسهیلاتی مانند وام، بیمه، مجوز حفر چاه و مجوز کشت برنج برخوردار شدند. آنها اظهار داشتند مدیریت منابع آب به وسیله سازمان‌ها و مسئولان دولتی، نیازمند توزیع عادلانه منابع آب و تسهیلات مرتبط با خشکسالی و کم‌آبی است. همچنین، یکی از مواردی که شرکت‌کنندگان در این پژوهش، درباره مدیریت منابع آب به آن اشاره می‌کردند شفاف‌سازی سازمان‌های مرتبط با منابع آب درباره بودجه آب و آبرسانی به روستاهای مورد مطالعه است. این افراد اظهار داشتند هیچگونه شفاف‌سازی درباره

شکل ۲ - شبکه‌های مفهومی «آسیب‌پذیری»

Fig 2- Conceptual networks of "Vulnerability"

توان تاب‌آوری روستاییان کاهش یافته است. در بسیاری از موارد به علت شرایط سخت زیست‌محیطی ناشی از کم‌آبی، آنها مجبور به کوچ و مهاجرت به شهر شده‌اند.

کشاورز: «الان نزدیک به صد خانوار مهاجرت کردن به نورآباد، هر کسی را که اینجا می‌بینی پیرمرد و پیرزن هست که ماندن».

کشاورز: «من خودم امسال می‌خواستم همه چی را

در مناطق روستایی مورد مطالعه، آسیب‌پذیری، خود را به شکل نبود تاب‌آوری و انزوا و تعارض در بین روستاییان نشان داده است.

تاب‌آوری اجتماعی در روستاهای مورد مطالعه، به توانایی جامعه روستایی در رفع کمبودها و از عهده برآمدن و تطابق با شرایط کم‌آبی اشاره دارد. متأسفانه در روستاهای مورد مطالعه،

آشامیدنی سالم برخوردار نیستند و سیاست‌های تصمیم‌گیری مربوط به منابع آب از بالا بدون مشارکت آنها گرفته می‌شود. برخی از این روستاییان - که به علت شرایط کم‌آبی، از دست دادن دام‌ها و زراعتشان از نظر اقتصادی در تنگنا به سر می‌برند - دچار انزوای اجتماعی شده‌اند؛ در مقایسه با روستاییانی که زمین‌های قابل زراعت دارند و با روابط چانه‌زنی از تسهیلاتی مانند بیمه محصولات، وام روستایی و... بهره‌مند هستند.

کشاورز: «تا به حال به مسئولی نیومده پرسه که چه کار می‌کنی! شغل چیه! چه کاره‌ای!»
دامدار: «به حدی وضعیت روستا از نظر آب، بهداشت و زراعت کشاورزی بد شده که حتی بچه‌ها، قوم و خویشان هم نمیان روستا به ما سر بزین».

کشاورز: «همین چند ماه پیش، بلوط و مرتع این کوه آتش گرفت، خدا شاهده هر چی زنگ زدیم نورآباد که آتش‌نشانی بیاد خاموشش کنه یا حداقل مسئولی بیاد رسیدگی کنه، هیشکی نیومد. خودمون رفتیم تا جایی که بتونیم آتش‌سوزی را مهار کنیم. این رودخونه هم خشک بود و نشد که با آب خاموشش کنیم».

کشاورز: «با زجر و مکافات داریم اینجا زندگی می‌کنیم. عروسی پسر من بود نزدیک صد مهمون از شهر دعوت کردم؛ اما به نفر هم نیومد، همش به‌خاطر کم‌آبی و نبود امکانات رفاهی».

همچنین، براساس گفته روستاییان، آنان آگاهی‌های لازم را درباره فناوری‌های نوین کشاورزی برای زراعت و دامداری ندارند. آنها اظهار داشتند اگر تصمیم‌گیرندگان مرتبط با منابع آب کوشش می‌کردند روش‌های نوین کشاورزی در روستا ترویج و آموزش داده شود، آنها با شرایط کم‌آبی سازگار می‌شدند. این ناآگاهی به انزوای بیشتر آنها دامن می‌زند.

کشاورز: «۴۰۰ متر لوله خریدم که زمین قطره‌ای کنم. رفتیم جهاد، گفتیم: به مهندس بفرستین به من آموزش بده چطوری قطره‌ای کنم. امروز و فردا کردن و کسی نفرستادن. اگر تجهیزات به ما بدن که مشکل قابل حله، می‌شه به چاره‌ای کرد».

بفروشم و برم شهر، بازم موندم شاید بارندگی بیشتر شد و خشکسالی برطرف شد! قطعاً اگر وضع به همین روال باشه، من سال دیگه می‌رم شهر، به کلبه کرایه می‌کنم و زندگی می‌کنم».

برخی از مشارکت‌کنندگان اظهار داشتند که به علت کم‌آبی و شرایط سخت زندگی در این روستا، تنش بین افراد خانواده بیشتر شده است. بیشتر اعضای خانواده کشاورز یا دامدار به مهاجرت به شهر تمایل دارند؛ ولی کشاورز و دامدار به امید آینده بهتر تمایل دارد که در روستا بماند.

دامدار: «از دویس {۲۰۰ نفر} خانوار این روستا، همه مهاجرت کردن و رفتن شهر. الان فقط هشتاد خانواریم. تازه وضعیت ما بهتره! روستای سرقات فقط پونزده {۱۵} خانوارش ماندن، همشون مهاجرت کردن و رفتن شهر {نورآباد}».

کشاورز: «به لحاظ کمبود آب و خشکسالی همیشه توی خونه من، زن و بچه بحث و دعوا می‌کنن که بریم شهر {نورآباد} زندگی کنیم؛ البته حق دارند توی این وضعیت که امکان آب خوردن هم نیست باید اینجا رو ول کرد و رفت».

آنچه روستاییان به وضوح مطرح کردند، ناامیدی زیاد از آینده بود. تعداد زیادی از آنان اظهار داشتند امیدی به بهبود وضعیت آب ندارند. آنان خسارت‌های جبران‌ناپذیری ناشی از کم‌آبی و خشکسالی متحمل شدند و به همین علت، امیدی به بهبود وضعیت زندگی در روستا ندارند.

دامدار: «دیگر هیچ امیدی به کشاورزی و دامداری در این روستا نیس. آینده عشایری و روستانشینی، بدبختی و فقری است».

کشاورز: «همسایه‌ها همه مهاجرت کردن و رفتن شهر. اگر آینده بارندگی به همین منوال نباشه و ترسالی بشه، همه برمی‌گردن و میان همین جا زندگی می‌کنن. فعلاً که امیدی به آینده نیس».

روستاییان مناطق مورد مطالعه اظهار داشتند که خود را اقلیتی فراموش‌شده در جامعه می‌بینند؛ زیرا در روستای دورافتاده‌ای در منطقه کوهستانی زندگی می‌کنند که از آب

ساختار اجتماعی روستاست که برآمده از تم‌های بنیادین نزاع، تنش و شکاف بین سیاست‌گذاران حوزه منابع آب و روستاییان بوده است.

کشاورز: «مردم روستا جلوی نماینده مجلس را در جاده گرفتن و لوله‌های آب توی جاده ریختن، راه رو بستن و اعتراض کردن. مردم دلخوشی از نماینده و مسئول ندارن؛ چون مسئولین اصلاً به حرفای ما توجهی ندارن». کشاورز: «اینجا یکی که برنج می‌کارد، یه نفر دیگه می‌رود گزارشش را به اداره جهاد می‌ده که بیاین و مانع کشاورزی‌اش بشن! قبلاً مردم روستا رازدار هم بودن و به هم کمک می‌کردن! الان به خاطر کم‌بارانی و خشکسالی، اهالی هم با هم رقابت می‌کنن که محصول بیشتر بکارن!»

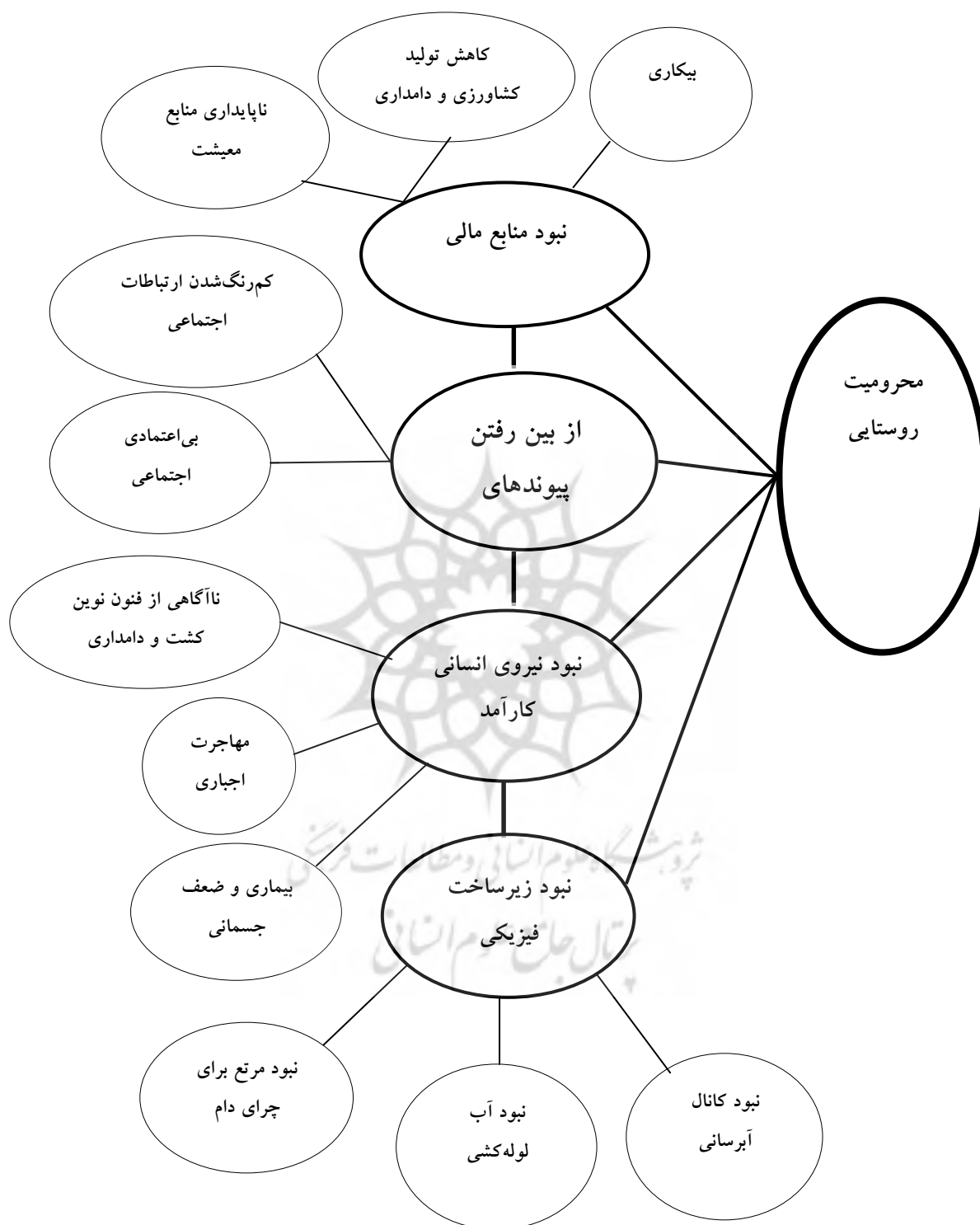
کشاورز: «اگر نماینده مجلس از ولایت خودمان و هم‌طایفه خودمان باشه، وقتی رأی بیاره و بره مجلس، ممکنه برای مشکل کم‌آبی کاری کنه. برا همین، من سال آینده به کسی رأی می‌دم که هم‌طایفه‌ام باشه».

کشاورز: «بر سر توزیع آب و آبرسانی بین خود اهالی روستا دعوا هست. بارها بر سر آبیاری زمین و نوبت آبیاری بین اهالی روستا درگیری شده؛ با اینکه همه مردم این روستا با هم فامیل هستن».

یافته‌های برآمده از مصاحبه با ساکنان محلی، بروز تضاد در روستاهای مورد مطالعه درباره منابع آب را در دو سطح خرد و کلان نشان می‌دهد. در سطح خرد در جامعه‌ای با تضاد و اختلافات طبقاتی، افراد دچار اختلاف و تنش می‌شوند و برای رسیدن به منابع کمیاب با هم رقابت می‌کنند. در این وضعیت، افراد فقط به دنبال منفعت شخصی خود هستند. یافته‌های برآمده از اظهارات افراد نشان داد به علت کم‌آبی، روستاییان بر سر مسائلی مانند توزیع آب، آبرسانی برای مصارف خانگی و آبیاری برای مصارف کشاورزی و دامداری با یکدیگر درگیر شدند که در نهایت، به ستیز و نزاع جمعی منجر شده است.

در سطح کلان، رابطه روستاییان و مسئولان دولتی در مدیریت منابع آب مطرح است. روستاییان، دولت را مالک آب می‌دانند؛ بنابراین، بروز برخی مشکلات آب را ناشی از سیاست‌گذاری‌های دولتی و تصمیم‌گیرندگان حوزه منابع آب را عامل بحران آب می‌دانند. در واقع، آنان، خود را در روابطی سلسله‌مراتبی از بالا به پایین تصور می‌کنند که در عمل، مشارکتی در مدیریت منابع آب ندارند و سازمان‌ها تصمیم‌های مربوط به منابع آب را به صورت یک‌طرفه بر آنها اعمال می‌کنند. تحلیل یافته‌های اولیه، نشان دهنده بروز تضاد در

پروژه‌های علمی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۳- شبکه مفهومی محرومیت روستایی

Fig 3 - Conceptual network of "Rural deprivation"

محرومیت روستایی

شبکه مفهومی محرومیت روستایی، دربردارنده ۱۱ تم بنیادین و ۴ تم سازمان‌دهنده است که پیرامون تم فراگیر «محرومیت روستایی» شکل گرفته است. این شبکه مفهومی برداری، پیامدهای ناشی از بحران آب و خشکسالی را در جامعه روستایی آشکار می‌کند. فرایند برساخت شبکه مفهومی محرومیت روستایی در شکل شماره ۳ نشان داده شده است.

در این پژوهش، محرومیت روستایی به معنای کلیه منابع مالی، فیزیکی، انسانی و اجتماعی است که در روستا وجود ندارد و ساکنان روستا از آن محروم هستند.

منابع فیزیکی در این پژوهش به زیرساخت‌های اساسی مانند کانال‌های آبرسانی، ابزارها و کالاهای تولیدی و سرمایه‌ای مانند تراکتور و ماشین اشاره دارد که برای پشتیبانی از معیشت لازم است. در مناطق مورد مطالعه، خانوارهای روستایی، امکانات اساسی مانند آب و گاز و استقامت لازم را در برابر حوادثی مانند زلزله و سیل نداشتند. این منابع از عناصر اساسی برای زیست مردم روستاست؛ اما متأسفانه، نبود این زیرساخت‌ها مشکلات ناشی از کمبود آب و خشکسالی را تشدید کرده و به بحران منجر شده است.

کشاورز: «ما آب لوله‌کشی نداریم و با الاغ می‌ریم از چشمه آب میاریم. لوله‌کشی آب تنها راه حل مشکلات این روستاست. این کانال‌کشی آب را خود مردم روستا درست کردن که الان خراب شده و آب از زیر خاک رد می‌شه میاد و گل‌آلود می‌شه و قابل استفاده کشاورزی و مصرف دامداری نیست».

کشاورز: «ما خودمان چاه آب را حفر کردیم، الان فقط می‌خواهیم که اداره آب روستایی، تأسیسات لازم بیاره تو چاه لوله بذاره و به روستا آبرسانی کنه، الان شش‌ماهه و هنوز کسی سراغمون نیومده».

دامدار: «من بارها رفتم فرمانداری و جهاد کشاورزی. شخصاً به مدیر جهاد گفتم یه قدم بردارید ما خودمون همکاری می‌کنیم. شما بیان برای این روستا طرح آبخیزداری اجرا کنید، سدبند درست کنید، لوله‌ها را عوض کنید و کانال‌کشی کنید. دیگه باید چه کار کنیم. یه مهندس کارشناس نیست یه بازرسی کنه و بگه ما چه باس کنیم،

گوش شنوا نیست!».

دامدار: «الان تمام این مراتع خشک شده، وقتی هم که مرتع نباشه، دام وارد روستا می‌شه و پلاستیک و زباله‌ها را می‌خورن و همین باعث می‌شه که مسموم و تلف بشن».

در این مطالعه، پیوند اجتماعی شامل روابط اجتماعی صمیمی در بین روستاییان است که در اثر ایجاد صمیمیت، تعهد و روحیه جمع‌گرایی شکل می‌گیرد. این شبکه‌های اجتماعی به پیوند اجتماعی و اعتماد اجتماعی منجر می‌شود. متأسفانه، براساس گفته‌های مشارکت‌کنندگان در پژوهش، عوامل مختلفی به کم‌شدن پیوند و ارتباط اجتماعی بین روستاییان منجر شده است؛ از جمله تضاد و رقابت برای دستیابی به منابع کمیاب مانند آب، مهاجرت گسترده و از بین رفتن شبکه‌های ارتباطات اجتماعی.

کشاورز: «با وضعیت کم‌آبی و خشکسالی که برای روستا پیش آمده و آب آشامیدن نداریم، مردم دیگر هیچ اعتمادی به مسئولین ندارن و با آنها همکاری ندارند».

دامدار: «تقریباً اکثر مردم روستا مهاجرت کردن و رفتن، اونایی هم که ماندن بر سر زمین، آب و مرتع با هم دعوا و درگیری دارن و همکاری بین آنها کم شده است. هر کس به فکر زمین خودش و به فکر بقیه اهالی نیست».

کشاورز: «الان مردم این روستا جور می‌شدند که اگر جهاد کشاورزی وام بده برای خرید ادوات کشاورزی یا خشکسالی، مردم به همدیگه اطلاع نمی‌دن! می‌خوان اول خودشون بگیرن، بعد آگه بود به بقیه برسه. کم‌آبی و خشکسالی باعث شده مردم به جان همدیگر بیفتند».

منابع مالی در این پژوهش به سرمایه مالی مانند (پول نقد، حساب بانکی، مقرری و دارایی‌ها) اطلاق می‌شود. در روستاهای مورد مطالعه، این سرمایه‌های مالی به علت بحران آب دامداری و کشاورزی، که منبع اصلی تأمین منابع مالی افراد روستاست، از بین رفته و در نتیجه، باعث افزایش فقر و کاهش منابع معیشت افراد روستا شده است.

کشاورز: «وضع خونه و زندگی من را که می‌بینی! این معیشت فقط برای زنده‌بودن است. هیچگونه سرمایه و دارایی ندارم جز این بیست تا گوسفند و نیم‌هکتار زمین زراعی که به‌خاطر خشکسالی دوسال هست که کشت نمی‌شه و درآمدی نداره».

براساس یافته‌های به‌دست‌آمده، سازه تعیین‌کننده حکمرانی ناکارآمد منابع آب به‌عنوان تشدیدکننده کم‌آبی و بروز بحران آب به بروز آسیب‌پذیری و محرومیت روستایی در مناطق روستایی مورد مطالعه و درنهایت، بروز فاجعه انسانی آب در این مناطق منجر شده است. با توجه به شرایط مشاهده‌شده حاکم بر زندگی ساکنان روستاهای مورد مطالعه، گفتنی است شرایط زیست در روستاهای مورد مطالعه، نشان‌دهنده فاجعه‌ای انسانی حاصل از بروز بحران آب است که روزه‌روز، آسیب‌های شدیدتر و جریان‌ناپذیری را بر ساکنان محلی این روستاها وارد می‌آورد.

بحث

با توجه به یافته‌های برآمده از تحلیل داده‌های گردآوری‌شده و براساس نظریه‌های انتقادی، کنش ارتباطی هابرماس و نظریه فقر طبیعت کاتوزیان، که به‌عنوان چارچوب نظری این پژوهش به کار رفت، کوشش می‌شود با شکافتن سازوکارهای تاریخی و ساختاری، این مسئله بررسی شود که چرا بحران آب در مناطق روستایی شهرستان ممسنی در سطح خرد و کلان در سایر مناطق ایران شکل گرفته است و ساختارها و نهادها چه نقشی در شکل‌گیری آن داشته‌اند.

بر این اساس، رابطه سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیرندگان مرتبط با حوزه آب و منابع آب در ایران بررسی می‌شود. ایران در قرن گذشته، تغییرات اقتصادی-اجتماعی و سیاسی مهمی را پشت سر گذاشته است. مدرنیزاسیون سریع در زمان حکومت پهلوی، مزایای عمده اقتصادی داشت؛ اما این مدرنیزاسیون سریع، بر منابع طبیعی کشور بی‌تأثیر نبود (Madani, 2014). انقلاب اسلامی و فشارهای بین‌المللی بر ایران، کوشش برای توسعه و تمایل به اثبات استقلال به جهانیان را بیشتر تقویت کرد و برنامه‌های توسعه برای توسعه سریع و ساخت زیرساخت‌های اصلی، بدون توجه به مشکلات عمده‌ای که در زمینه آب و محیط زیست ایجاد می‌کند، برنامه‌ریزی و اجرا شد. در واقع، در سال‌های بعد از

دامدار: «با این گرونی و بدبختی، وضعیت زراعت روزه‌روز بدتره. الان یک‌متر لوله، یک‌میلیون هست، من از عهدۀ این زمین برنمیام که بخوام قطره‌ایش کنم و بکارمش که درآمد برام داشته باشه».

کشاورز: «درآمد کجا بود! خواستم یه مرغداری راه بندازم، آب نبود و سرمایه اولیه هم نداشتم که تجهیزات بخرم. با این شرایط، شاید در سال بتونم پنج تا گوسفند بفروشم که درآمدی داشته باشم!»

منابع انسانی در این مطالعه، شامل نیروی کار، سلامت، مهارت و دانش افراد است. این نیروی انسانی، برای حیات روستا و سازگاری با بحران کم‌آبی لازم است. متأسفانه، روستاهای مورد مطالعه از این نیروی انسانی خالی شده است و از روستا مهاجرت کرده‌اند. افراد ساکن در روستا از نظر وضعیت جسمانی، بسیار آسیب‌پذیر هستند و از بیمارهای جسمانی مختلف رنج می‌برند که ناشی از نداشتن آب آشامیدنی سالم برای آشامیدن است.

کشاورز: «همسر پنج‌بار عمل جراحی کرده، به‌خاطر سنگ کلیه. چون ما آب رودخانه را مصرف می‌کنیم، اینجا اکثر همسایه‌ها، زن و مرد، به سنگ کلیه دچار شدن».

دامدار: «جوونا از این روستا رفتن، اکثر افراد این روستا پیرزن و پیرمرد هستن که کاری از دستشون برنمیاد که بخوان با ما همکاری کنن که کانال‌کشی کنیم و مشکلات روستا را پیگیری کنیم».

درنهایت، تم فراگیر «فاجعه انسانی آب»، برآمده از شبکه مضمونی متشکل از تم‌های سازنده، نشان می‌دهد وقوع فاجعه علاوه بر اینکه پدیده‌ای طبیعی محسوب می‌شود، ساختی اجتماعی و سیاسی نیز دارد. فاجعه، حاصل تعامل متقابل پدیده طبیعی (کم‌آبی، تغییر اقلیم) و پدیده اجتماعی (چگونگی پاسخگویی انسان) است. در روستاهای مورد مطالعه، فرایند کم‌آبی و بحران آب با شرایط پیچیده اجتماعی و سیاسی، آثار بحران و بروز فاجعه را در روستاهای مورد مطالعه تشدید کرده است. همانگونه که بارش کم و تغییرات اقلیمی، عامل مهمی در شکل‌گیری کم‌آبی در روستاهای مورد مطالعه است، سازه‌های مهم‌تر دیگری نیز وجود دارد که کم‌آبی را تشدید و به بحران و درنهایت، فاجعه تبدیل می‌کند.

تالاب‌ها، نتیجه نگاه ابزاری و تکنیکی حاکم بر مدیریت منابع آب برای کنترل تکنیکی طبیعت است.

اکنون، در وضعیت شدیدتر شدن بحران آب، مناطق روستایی، آسیب‌پذیرتر می‌شوند و ذی‌نفعان و تصمیم‌گیرندگان حوزه منابع آب نمی‌توانند طرح‌ها و برنامه‌هایی برای سازگاری با شرایط بحران آب در مناطق روستایی مورد مطالعه طراحی و اجرا کنند و روستاییان تنها راه مقابله با بحران آب را کوچ اجباری به شهر می‌دانند. یافته‌های میدانی نشان می‌دهد روستاییان در فقر و محرومیت به سر می‌برند؛ یعنی علاوه بر اینکه امکانات و خدمات آبرسانی، کشاورزی، دامداری و بهداشتی در روستاهای مورد مطالعه یافت نمی‌شود، دسترسی به آب آشامیدنی سالم برای نوشیدن در تعداد زیادی از مناطق روستایی، امکان‌پذیر نیست و با خطر و آسیب بحران آب در این مناطق رقم خورده است. پدیده بروز فاجعه و ریسک، حلقه اتصال ذی‌نفعان منابع آب، یعنی روستاییان و تصمیم‌گیرندگان منابع آب در شرایط تشدید بحران آب است. براساس نظریه ارتباط ابزاری و تکنیکی هابرماس، گفتنی است در سالیان اخیر، نگاه ابزاری و تکنیکی برای کنترل طبیعت برای منافع اقتصادی و توسعه از سوی تصمیم‌گیرندگان حوزه منابع آب و تغییرات اقلیمی و خشکسالی‌های پی‌درپی به‌عنوان عامل مؤثر تشدیدکننده کم‌آبی، بروز بحران و درنهایت، به رخداد فاجعه و ریسک در مناطق روستایی منجر شده است که نتیجه آشکار آن، فقر طبیعت و فقر روستایی در مناطق مورد مطالعه است.

نتیجه

با توجه به اهمیت مسئله بحران آب، در این پژوهش، چالش‌های منابع آب در روستاهای شهرستان ممسنی، بررسی مردم‌نگارانه انتقادی شد و با توجه به روش تحلیل مضامین، برخی از این چالش‌ها مد نظر قرار گرفت. اولین تم سازمان‌دهنده در شبکه تحلیل مضمونی، «حکمرانی ناکارآمد منابع آب» است که همسو با عملکرد مدیریتی منابع آب و

انقلاب، نماد توسعه در سال‌های سازندگی، سدسازی بود؛ به عبارت دیگر، گفتنی است هر جا دره‌ای باشد و رودخانه‌ای، نامزدهای مجلس، مشاوران و پیمان‌کاران به آن به‌عنوان کار و پول و منشأ قدرت نگاه کرده‌اند. از نظر آنان، ساخت سد به معنای تخصیص بودجه بیشتر به استان، اشتغال بیشتر در حوزه رأی‌گیری و درآمدی نسبتاً طولانی برای مشاوران و مجریان بود (Madani, 2014).

سیاست‌گذاری‌های مرتبط با منابع آب از تصمیم‌های غیرمتخصصانه تصمیم‌گیرندگان مرتبط با حوزه منابع آب برای حل مسئله متأثر است. درواقع، ساختار حکمرانی منابع آب، که شامل بسیاری از ذی‌نفعان در مدیریت منابع آب و بهره‌برداری از این منابع است، موجب شده است رقابت و تعارض بین ذی‌نفعان حوزه منابع آب افزایش یابد. برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد این وضعیت با اصلاحات ساختاری محمود احمدی‌نژاد ایجاد شد که مرزهای مدیریتی منابع آب را از مرزهای حوزه آبریز به مرزهای استانی تغییر داد و رقابت‌هایی را بین استان‌ها برای به حداکثر رساندن سهم خود از سیستم آب تقسیم شده ایجاد کرد که در طولانی‌مدت به زیان همه بهره‌برداران بوده است (Zarezadeh et al., 2013). علاوه بر این، ساختار سلسله‌مراتبی تصمیم‌گیری بدون مشارکت ذی‌نفعان سطح خرد در جوامع روستایی، که با فرصت‌های فساد ساختاری همراه است، باعث شده است سیستم مدیریت آب ایران، ناکارآمدتر باشد. نتایج نشان داد روستاییان مناطق مورد مطالعه در سطح خرد و با پیگیری مطالبات خود در سازمان‌های مرتبط با منابع آب با پاسخ‌گونی‌نویدن تصمیم‌گیرندگان مربوط، شفاف‌نبودن اجرای طرح‌ها و برنامه‌ها و توزیع ناعادلانه آب و سهمیه کشاورزی روبرو شدند.

به‌طور کلی، گفتنی است برنامه‌های توسعه سازمان‌ها و نهادها بیشتر برای کنترل طبیعت بوده است تا مدیریت طبیعت (Madani, 2014)؛ بنابراین، بحران‌های زیست‌محیطی آب و خشک‌شدن رودخانه‌های دائمی در مناطق روستایی و

مهم افزایش خشونت محلی است و موجب شده است شمار فراوانی از ساکنان روستا ناگزیر به ترک روستا شوند. کِیون و گِری نشان دادند کمبود منابع به افزایش رقابت در زمینه بهره‌گیری از آب، مراتع و اراضی زراعی منجر می‌شود و تضاد را میان گروه‌ها افزایش می‌دهد.

سومین تم سازمان‌دهنده در شبکه تحلیل مضمونی، «محرومیت روستایی» است. یافته‌ها نشان داد کاهش توانمندی اقتصادی و تولیدات کشاورزی، بیکاری، بحران آب و تمایل به افزایش رفاه خانوار از مهم‌ترین عوامل اثرگذار بر اتخاذ تصمیم روستاییان به مهاجرت است. در پژوهش پاپلی یزدی و همکاران (۱۳۹۶) نیز به برخی از این پیامدها به‌عنوان پیامد اصلی چالش‌های نبود مدیریت منابع اشاره شده است که به از بین رفتن اعتماد، کاهش سرمایه اجتماعی و مشارکت مردمی می‌توان اشاره کرد که با نتایج این پژوهش همسوست.

درنهایت، مدل انتقادی برآمده از درک کنشگران از بحران آب نشان داد بحران آب، پیامدهایی را برای ساکنان روستا به همراه داشته و به ایجاد آسیب‌پذیری، ازهم‌گسیختگی اجتماعی، محرومیت روستایی و کاهش ظرفیت سازگاری در زندگی ساکنان روستا منجر شده است. روستاییان مورد مطالعه، خود را در روابط سلطه از بالا به پایین می‌بینند که فقر و بدبختی بر آنها تحمیل شده است و در جبر زیست‌محیطی و ساختاری گرفتار شده‌اند. از دیدگاه آنان، ساختار قدرت برای بهبود شرایط زندگی آنها کوششی نمی‌کند و به حال خودشان رها شده‌اند و در حاشیه نامن جامعه به سر می‌برند. در شرایط کم‌آبی، ناکارآمدی دولت در مدیریت درست منابع آب و آبرسانی به روستاهای مورد مطالعه موجب تشدید شدن بحران آب، افزایش آسیب‌پذیری، فقر روستایی، تضاد و تنش در بین روستاییان و درنهایت، بروز فاجعه انسانی آب در مناطق مورد مطالعه شده است. در این وضعیت، سازمان‌های مرتبط با منابع آب باید به دنبال به‌کارگیری راهبردهای مدیریتی کارآمد برای مقابله و سازگاری با کم‌آبی و به‌تبع آن، بحران آب باشند؛ بنابراین، برای حل این مسئله، تدوین برنامه کارآمد برای

بررسی‌های سازمان ملل نشان می‌دهد رعایت اصولی مانند شفافیت، پاسخگویی، مشارکت، رعایت برابری، عمل به قوانین در تمام مراحل تدوین برنامه‌های کاهش آسیب‌پذیری ضروری است؛ در حالی که ناکامی سیاسی، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، دولت‌ها را از دستیابی به اهداف کاهش آسیب‌پذیری باز داشته است. بر همین اساس، نتایج برخی مطالعات نشان داد در حالی که خشکسالی، یکی از تهدیدهای جدی مناطق خشک و نیمه‌خشک ایران است، نهادهای دولتی، سیاست‌گذاری مناسبی برای کاهش خسارت‌های ناشی از این پدیده انجام نداده‌اند. این مطالعات نشان داد بهبودیابی این مناطق از فاجعه، به‌گونه‌ای مستقیم با موقعیت آنها در ساختار قدرت سیاسی در ارتباط است؛ بنابراین، ممکن است در هدف‌گیری‌های سیاسی برای بهبود فاجعه، مناطق روستایی نادیده انگاشته شود؛ در حالی که در سیاست‌گذاری‌های دولتی، از گروه‌های حاشیه‌ای مانند روستاییان باید حمایت جدی شود. همچنین، نتایج پژوهش با نتایج پژوهش‌های آستانه و همکاران (۱۳۹۸)، که به بی‌اعتمادی نهادی اشاره می‌کند، و عباس‌زاده و همکاران (۱۳۹۹)، که ساختار بوروکراسی حاکم و پیچیدگی‌های مدیریت منابع آب را بررسی می‌کند، همسوست.

دومین تم سازمان‌دهنده در شبکه تحلیل مضمونی، «آسیب‌پذیری» است. یافته‌ها نشان داد ساکنان روستا برای تأمین منابع معیشت خود، به منابع درآمدی کشاورزی و دامداری وابسته‌اند و بروز بحران آب و کم‌آبی، آسیب بیشتری به آنها وارد کرده است. براساس داده‌های برآمده از مصاحبه‌ها، تمایل به افزایش رفاه خانوار از مهم‌ترین عوامل اثرگذار بر اتخاذ تصمیم روستاییان به مهاجرت است. همچنین، سایر عوامل مانند سطح درآمد، تسهیلات رفاهی و معیشتی، محرومیت و بیکاری نیز وضعیت بحران آب را در جامعه روستایی تشدید کرده و به آسیب‌پذیری ساکنان روستا در مواجهه با بحران آب و تبدیل شدن بحران به فاجعه منجر شده است. براساس یافته‌ها، تضاد بر سر آب، یکی از سازه‌های

اجتماعی بحران آب در حوضه آبریز زاینده رود»،
مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، د ۱۱، ش ۴،
ص ۱۳۳-۱۶۵.

عباس‌زاده، م.؛ بنی‌فاطمه، ح. و نیکدل، ن. (۱۳۹۹). «بررسی
درک و تصور کشاورزان از بحران دریاچه ارومیه با
رویکرد نظریه زمینه‌ای»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، د
۳۱، ش ۲، ص ۱-۲۲.

فائق، س. و نوابخش، م. (۱۳۹۶). «برساخت معنایی
پیامدهای اجتماعی و فرهنگی کم‌آبی و خشکسالی
زاینده‌رود»، *فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی شهری*،
د ۲۲، ش ۱۵، ص ۷۳-۱۰۶.

فروتن‌کیا، ش. و نواح، ع. (۱۳۹۷). *جامعه‌شناسی محیط
زیست*، تهران: اندیشه احسان.

قاضی‌مرادی، ح. (۱۳۸۹). *استبداد در ایران*، چاپ چهارم،
تهران.

کاتوزیان، م.ع. (۱۳۸۳). *اقتصاد سیاسی ایران*، ترجمه
محمدرضا نفیسی، تهران: مرکز.

گیدنز، آ. (۱۳۸۹). *جامعه‌شناسی*، ترجمه حسن چاوشیان،
تهران: نشر نی.

محرم‌نژاد، ن. و تهرانی، م. (۱۳۸۹). «مروری بر نظریه‌های
اجتماعی و مدیریت محیط زیست»، *نشریه انسان و
محیط زیست*، ش ۱، ص ۳-۱۱.

یزدان‌پناه، م. و رحیمی فیض‌آباد، ف. (۱۳۹۸). «دلایل عدم
موفقیت تروریج کشاورزی با استفاده از تئوری
بنیانی (مورد مطالعه: جهاد کشاورزی استان لرستان)».
مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، د
۲، س ۵۰، ش ۳، ص ۵۴۹-۵۷۵.

Bichsel, C. (2016) Water and the (Infra-) Structure of
Political Rule: A Synthesis, *Journal of Water
Alternatives*. 9(2), 356-372.

Bijani, M., and Hayati, D. (2015) Farmers' perceptions
toward agricultural water conflict: the case of
Doroodzan dam irrigation network, Iran.
Journal of Agric. Sci. Technol. 17(3): 561-
575.

Bostrom, M., Lidskoj, R., and Uggla, Y. (2017) A

بازاندیشی در شیوه حکمرانی دولت در زمینه منابع آب و
افزایش نقش مشارکتی در ابعاد سیاسی، اجتماعی و سیاسی
روستاییان در حکمرانی منابع آب و به‌کارگیری استراتژی‌های
سازگاری با بحران آب، ضروری است.

منابع

آستانه، م.؛ تقی‌پور، ف. و دوازده‌امامی، ح. (۱۳۹۸). «تدوین
الگو به‌منظور ظرفیت‌سازی اجتماعی و جامعه‌پذیری
بحران آب»، *پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی
ایران*، د ۸، ش ۲، ص ۱۰۷-۱۳۸.

افروخته، ح. (۱۳۹۰). «آسیب‌پذیری زنان روستایی مورد:
روستای کوهپایه‌ای فومنات»، *مجله پژوهش‌های
بوم‌شناسی شهری*، ش ۱ (پیاپی ۳)، ص ۳۵-۴۹.

ایمان، م.ت. (۱۳۹۱). *روش‌شناسی تحقیقات کیفی*، قم:
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

بک، ا (۱۳۸۸). *جامعه در مخاطره جهانی*. ترجمه محمدرضا
مهدی‌زاده، تهران: کویر.

پاپلی یزدی، م.ح.؛ جمعه‌پور، م. و مهدی‌زاده اردکانی، م.
(۱۳۹۶). «بررسی پیامدهای اجتماعی بحران کمبود
منابع آب در مناطق کویری (مطالعه موردی:
شهرستان اردکان)»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، د ۲۶،
ش ۷۷، ص ۹۹-۱۳۶.

تقوی، م. و احمدی، ع. (۱۳۹۶). «بررسی نقش شایستگی‌های
مدیریتی در ترویج فرهنگ نوآوری و اعتماد
نهادهی»، *نشریه توسعه مدیریت منابع انسانی*، ش
۴۵، ص ۱-۲۴.

تقوی، م. و احمدی، ع. (۱۳۹۶). «بررسی نقش شایستگی‌های
مدیریتی در ترویج فرهنگ نوآوری و اعتماد
نهادهی»، *نشریه توسعه مدیریت منابع انسانی*، ش
۴۵، ص ۱-۲۴.

حاتمی، ع. و نوربخش، س. (۱۳۹۸). «بازسازی معنایی بحران
آب در شرق اصفهان براساس نظریه زمینه‌ای»،
نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، د ۳۰، ش ۱، ص
۱۲۳-۱۴۲.

طالبی صومعه‌سرای، م.؛ ذکایی، م.؛ فاضلی، م. و جمعه‌پور، م.
(۱۳۹۸). «جامعه‌شناسی یک بحران: آسیب‌شناسی

- reflexive look at reflexivity in environmental sociology, *Journal of Environmental Sociology*, 3(1), 6-16.
- Boyatzis, R.E. (1998) *Transforming qualitative information: thematic analysis and code development*, Case Western Reserve University, USA: Sage Publications.
- Campbell, D., Barker, D., and McGregor, D. (2011) Dealing with drought: Small farmers and environmental hazards in southern St. Elizabeth, Jamaica. *Applied Geography*, 31(1), 146-158.
- Kevane, M., and Gray, L. (2008) Darfur: Rainfall and conflict. *Environmental Research Letter*. 3, 10. doi: 10.1088/1784-9326/3/034006.
- Kreps, G.A. (2001) Sociology of disaster. In: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Smelser, N.J. and Bates, P.B. (Eds.). Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Madani, K. (2014) Water management in Iran: What is causing the looming crisis?, *Journal of Environment studies and science*, 24(4), 315-328.
- Madani, K., and Zarezadeh, M. (2014) *The significance of game structure evolution for deriving Game-theoretic policy insights*. Proceedings of the IEEE International Conference on Systems, Man, and Cybernetics (SMC). San Diego, CA, USA, IEEE.
- Osman-Elasha, B., and Sanjak, E. (2008) Live hoods and drought in Sudan. In: *climate change and vulnerability*, Leary, J. (Eds.). London: Earth scan.
- Torres, P.H.C., Côrtes, P.L., and Jacobi, P.R. (2020) Governing complexity and environmental justice: lessons from the water crisis in Metropolitan São Paulo (2013-2015). *Journal of Desenvolvimento e Meio Ambiente*, 53: 61-77. doi: 10.5380/dma.v53i0.64673.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2006) *World Water Development Report*. <http://www.unesco.org/new/en/natural>.
- Zarezadeh, M., Madani, K., and Morid, S. (2013) Resolving conflicts over trans boundary rivers using bankruptcy methods. *Journal of Hydrology and Earth System Sciences*, 10, 13855–13887. doi: 10.5194/hessd-10-13855-2013.